

בין בדיון למציאות במחזה של מנדלי 'די טאָקסע'

א

בכלל מנהגו החוזר ונשנה של מנדלי-ש"י אברמוביץ לטפח ביצירותיו הבלטריסטיות בידיש, ולאחר מכן גם בעיבודן לעברית, את אשליית החיץ שהציב בהן בין תיפקודו כסופר לבין עורך ומהדיר, שאינו נושא כלל באחריות ישירה לנאמר בהם אלא משליך את יהבו על מחברם האלמוני הבדיוני. בולט במיוחד גם מנהגו זה במחזה שלו בידיש, 'די טאָקסע' משנת 1869, שבו ביקר בצורה בוטה וחושפנית את המעללים של עסקני קהילת ברדיצ'ב ואת סדרי מכס הבשר המעוותים הקיימים בה.

בהקדמתו למחזה זה, שכתב בידיש בלבד, חוזר מנדלי ומטעים את גרסתו, כי יצירה זו אינה כלל בדויה מלבו, אלא משקפת מעשה המתרחש עדיין בעליל, שהוא מפרסמו עתה בשם מחברו האלמוני. לדבריו של מנדלי הגיע אליו במפתיע אותו כתב-היד של יצירה זו באמצעות הדואר, במתכונת של צרור ניירות, בצירוף מכתב נרגש ונפעם המכוון אליו מטעם כמה מבני העיר גלופסק, הלא היא ברדיטשב, המפצירים בו בכל לשון של בקשה, שישמש עורך ומהדיר של כתב-יד זה. משדלים הם אותו, ברוב רגש ותחנונים, שיטה אוחן לבקשתם, וזאת נוכח הסבל הקשה מנשוא הנגרם על-ידי מכס הבשר השרירותי והמעוות בשל תכבי העסקנים והחוכרים רודפי הבעצ, המנצלים את דלת העם וסוחטים את לשד עצמותיו. ההתומים האלמונים על מכתב זה, המצורף לכתב-היד של החיבור, מבטיחים לו נאמנה שכל הנתונים והממצאים המוזכרים בו הם אכן אמת לאמתה.

מנדלי נעתר לבקשה נרגשת ונואשת זו ומביא עתה את כתב-היד לבית הדפוס, תוך מאמצי התקנה ועריכה מרובים כביכול ואף אינו נרתע כלל, כהצהרתו, בפני הוצאות הדפוס הכרוכות בכך; כל זאת על מנת לבוא לעזרת העניים המקופחים המשוועים לעזרתו.

בדיווחו על מעשה ההתקנה של כתב-יד זה הוא מציין כי לא היה נקי כנדרש ואף הוכתם בדיו פה ושם. יש שפרקיו לא נערכו בו בסדרם, ללא אבחנה ראויה בין מוקדם למאוחר, ויש שאף חסרו בו דפים. לפרקים מנדלי, המהדיר והעורך, לא יכול היה, כהודאתו, לכבוש את יצרו הספרותי, ואף הוסיף בשולי אותו כתב-יד דברים משלו, והם פרי רשמיו ומסעיו ונדודיו על פני קהילות ישראל ברוסיה תוך התבוננות בסדריהן ומנהגיהן.

בהערותיו הללו בשולי הטקסט שבכתב-היד מנדלי מציין כי לפרקים היה גם

נאלץ לפסוח על כמה קטעים, שהיו מוכתמים בדיו ונשארו בלתי-קריאים בשל כך – ולעבור לשיחה הבאה של דמויותיו (די טאָקסע, מערכה 3, תמונה 4, עמ' 36). כן הוא מעיר את תשומת לבו של הקורא על חסרונם של כמה דפים, דבר שגרם לדילוגו על תיאורן של כמה עובדות שנתרחשו בינתיים, אך מוסיף בנימה מבודחת כלשהי, שאין הדבר מעלה או מוריד בעיני הקוראים שאינם חשים כלל בכך תוך כדי קריאה (שם, מערכה א, תמונה 3, עמ' 13).

בשולי תמונה א' של המערכה החמישית חוזר מנדלי ומעיד על דילוגיו והשמטותיו שביצע כביכול, שכן: "במערכה זו מתרחשים דברים נוראים כל כך עד שנאלצתי לפסוח עליהם. ראשית, לא עמד לרשותי הממון הרב הנדרש על מנת לפרסמם כולם. שנית, נרתעתי בפני הדפסת ספר רב מידות. שכן אין זה מדרכו של יהודי לשלם תוספת של הפרש ממון תמורתו". עם זאת, מבטיח מנדלי לקהל קוראיו, כי לעתיד לבוא, לאחר גביית מחירו של 'די טאָקסע', יפרסם בספר נפרד גם את כל אותן תמונות שדילג עליהן בשעת מעשה ההתקנה (שם, עמ' 63).

בשולי התיאור במחזה של הדמות המדגמית של ר' טרייטל, הרודה בעניים הנתונים לחסדיו, יצוין מנדלי המהדיר בהערותו, כי במסעיו בבסרביה כבר נתקל בטיפוסים כגון אלה, המתעטפים בטלית רבת מידות המכסה על דמותם החסודה, ומביע את משאלתו העוקצנית, כי השי"ת יצילנו מצדיקים מרומים כגון אלה. נוכח תמיהתו הפתטית של שלמה וועקער (זיהויה של דמות זו במציאות, ראה ליטוויין, 1936) – הוא ידידו של מנדלי בברדיצ'ב – שלמה המשמש דוברו האידיאולוגי של מנדלי בגוף המחזה שלפנינו, על שתיקתם של יהודים לפני הרשויות הממלכתיות ברוסיה, למרות ניצולם הקשה מנשוא של עניי העם ודיכויים על ידי עסקני הציבור, מצמיד מנדלי המהדיר את הסברו, כי שתיקה זו נובעת מחששם של אותם מסכנים, שתלונתם בפני אומות העולם עלולה לגרום לקטרוג על כלל ישראל, ומוטב אפוא לסבול בדומיה על מנת שלא לגרום חלילה לחילול השם.

ב

כבר מתוך המהדורה הראשונה וגם השנייה הזהה של המחזה 'די טאָקסע', ניכר כי מנדלי לא הסתפק כלל באותה איצטלה בדיונית בלבד של עורך ומהדיר שבחר בה לשם מסווה. שכן במהדורות אלה של המחזה (1869, 1872) אף פרסם הקדשה נרגשת ונמלצת משלו בלשון הרוסית בלבד לכבוד ראש מועצת העיר אודסה, ניקולאי נובוסלֶבסקי, בה הוא מעלה על נס את נאומו באספה פומבית מלפני שנה, שנשא לפני נבחרי היהודים, שקדם לפרסום המחזה. הנה בנאומו התריע האיש הנכבד הזה על סדרי מכס הבשר המעוותים והמעיקים על השכבות העניות בקרב הציבור היהודי, ואף תבע לבטלם מעיקרם. יצוין כי מנדלי לא חזר בו מצעד הפגנתי זה של פרסום ההקדשה בלשון הרוסית אף לאחר פרסום המחזה, שהיה שנוי במחלוקת בחברה היהודית בברדיצ'ב, והדפיסה מחדש ככתבה וכלשוונה, וזאת בהבלטה טיפוגרפית אף בראש המהדורה השנייה הזהה של יצירתו

ד'א טאקסע

אָדער

ד'א באַנדע שטאַם-בעלי טיבות

מלך עניים סאגט אביזנים עתה אקים.
(תהלים י"ב ה')

געדרוקט בהשתדלות

מענדעלי זוכר פפרים.

ווילנא

ברפוס ר' שמואל יוסף פין, ור' אברהם צבי ראזענקראַנג.
שנת תרל"ב ל"ס"ק

"ДИ ТАКСЕ,"

г. с.

Коробочный сборъ.

Новое издание съ житомирскаго издания 1869.

В И Л Ъ Н А.

Въ Типографіи С. І. Фина и А. Г. Розенкранца. 1872

На Вилейской улицѣ въ домѣ № 713/20

שנתפרסמה בוויילנה בשנת 1872, כשם שהתמיד במאבקו הספרותי בסדרי מכס
הבשר גם ביצירתו הבאה, די קליאטשע (סוסתי) משנת 1873.
התהודה ל"די טאקסע" של מנדלי היתה רבה. ליאו וינר, מחלוצי
ההיסטוריוגרפיה של ספרות יידיש החדשה, מעיד על כך בספרו משנת 1899 בזו
הלשון:

היה עליו להימלט מעירו מפאת הסכנה לחייו, אבל המחזה הוסיף לפעול
בה את פעולתו; הוא אף עורר את תשומת לבם של המוסדות הממשלתיים,
ששקלו כיצד לתקן את עיוותי מכס הבשר. המחאה נגד טובי העיר הגיעה
עד כדי כך, כי משה יוסף חודרובר, מי ששימש כדגם לאחד מראשי
המדברים במחזה, והיה מזוהה עם ר' איציק וואלף ספאָדיק, שבמחזה. סוחר
עשיר בעל מוניטין בעיר, איבד את הונו בגלל התגובה הציבורית הנזעמת
והלגלגנית כלפיו (Wiener, 1899, p. 156).

ואילו י"ח רבניצקי מעיד אף הוא, במאמרו הביוגרפי על מנדלי משנת 1910:
"דרמה זו – – – פעלה פעולה עצומה והרעישה את הקהל הברדיטשובי והרתיחו
כסיר נפוח. הכל הכירו באספקלריה המאירה את צורתם היפה של 'היהודים
הנאים' והתחילו מראים עליהם באצבע, קוראים אותם בשמות של אותן נפשות
הפועלות ב'טכסא' וגם משתמשים לפעמים בשעת מעשה במילים ובמבטאים
חריפים ושנונים מתוך ה'טכסא'". כן מציין רבניצקי, כי טובי העיר המותקפים
במחזה, הגיבו אף הם בעוינות כלפי מנדלי מחברו "באופן שאנוס היה לעזוב את
ברדיטשוב ולצאת משם עם בני ביתו לז'יטומיר" (רבניצקי, תרפ"ז, עמ' נו).
לעומת זאת פרסם המשורר העברי יצחק קאמינר, בעידן הסוציאליסטי של
יצירתו הפיוטית, את שירו הסאטירי הנוקב על מעלליו של בעל הטאקסה, "סדר
כפרות לבעל טאקסי או שבע תועבות בלבד", שנדפס לראשונה בווארשה
בשנת 1878. שיר זה הקדיש קאמינר מתוך רחשי הערכה למנדלי, בעל המחזה
די טאקסע, וציין בו בין השאר: "אתה היית כמעט הראשון בינינו, אשר עזבת
את דרך סופרי ישראל אשר בימינו ותבחר לך דרך אחרת" (קאמינר, 1878,
עמ' 4-5).

ג

אף לאחר שמנדלי עזב את ברדיצ'ב עדיין לא הרפה מנושא זה של מאבקו בסדרי
הטאקסע, אשר השאיר את רישומו בחייו האישיים בשנים הבאות (ציטראָן, 1922,
109-113). עם זאת לא נרתע מפני יריביו אנשי ברדיצ'ב. הוא אף התמיד ופרסם
בשנת 1872 מהדורה נוספת של המחזה שלו השנוי במחלוקת, ככתבו וכלשונו,
ללא שינוי כלשהו. זאת הפעם הדפיסו בוויילנה, ברפוס הסופר המשכיל בעל
המוניטין, שמואל יוסף פיין. מכאן הוסיף המחזה להתפרסם תוך הכנסת 37 שינויים
סגנוניים וסילוק חלק מהרוסיציזמים הרבים שבו מתוך המהדורות הרבות למיניהן
של כל כתבי מנדלי ביידיש (נוסינאָוו, 1928, עמ' 430-435) החל במהדורת היובל
של כתבי מנדלי משנת 1911. מהדורה אקדמית של מחזה זה בצירוף מבוא יסודי,

דִּיאָ קְלִיאָמָשֶׁע

אדער

צער בעלי חיים

לקסתי ברכבי פרעה דפיתיד רעתי :
צו מין קליאמָשֶׁע אין פרעהים רייטוואָנען
פּערנטייד איד דיד . כנסת־ישׂראל !
(שיר השירים א, ט.)

אַ מעשה

וואס האט זיך סארוואלגעט צווישן דיא כתבים

פון

ישׂראלִיק רעם משונענעם.

גערוקט בהשתדלות

מענדעלי מוכר ספרים.

ווי לנא

בדפוס האלמנה והאחים ראם

שנת תרל"ג לפ"ק

כבר היתה כלולה בתכנית הכרך השביעי של כל כתביו, שאמור היה להופיע
בברית המועצות. עם פרוץ מלחמת העולם ירד רעיון זה לטמיון. כתב-היד של
מהדורה זו לא נשתמר והוא כיום בבחינת אבידה שאינה חוזרת.

לעומת העדויות של בני דורו ובני משפחתו של מנדלי, שנתגלגלו גם
להיסטוריוגרפיה של חייו ויצירתו, בדבר האווירה העוינת שנוצרה סביבו בברדיצ'ב
עם פרסום של די טאָקסע, הרי מנדלי לא רק התמיד בפרסומה המחודש במהדורות
השנייה בידיש בלבר, הוזהה עם הראשונה משנת 1872, אלא גם המשיך להיוקק
לנושא רגיש זה של מכס הבשר, על עסקניו וחוכריו הפוגעים קשות בדלת העם;
הוא התמיד בכך, בלשון הסאטירה השנונה, בספרו די קליאַטשע, לימים סוסתי
בעברית, שפרסם לראשונה בידיש בשנת 1873, בסמוך להופעת המהדורה
השנייה של די טאָקסע (ורסט, 2000, עמ' 62-70; 66-68).

בירור ראשון של מידת הקשר המהותי בין שתי היצירות הללו ערך מנדלי בינו
לבין עצמו לכאורה תוך כדי נסיעתו בין גלופסק לטעטעריווקע בעגלתו עמוסת
הספרים. הוא מגלה לנו כדרכו כי כבר נועץ בדייני גלופסק ועסקניה האם אכן חייב
הוא לקיים את הבטחתו שהכריז עליה בשעתו, עם פרסום המחזה די טאָקסע,
לכתוב ביום מן הימים גם חלק שני שלה, אלא שלא הוסיף באותו מעמד את
הסייג המקל ומאפשר לו לחזור בו - 'בלי נדר'. והנה עתה, עם פרסום יצירתו
החדשה, די קליאַטשע, נענו לו דייני גלופסק לשאלתו ובקשתו וגרסו כביכול
כי מאחר שחשו גם בספר חדש זה מטעמו ומכוונתו של המחזה 'די טאָקסע' אשר
קדם לו, הם פוטרים אותו אפוא מנדרו והוא מוחזק בעיניהם כאילו יצא ידי חובת
קיומו על ידי פרסומה של יצירה חדשה זו (מענדעלע, די קליאַטשע, הקדמה,
1872).

אכן ניכר גם ביצירתו החדשה, די קליאַטשע (סוסתי) משנת 1873, כי מנדלי
כלל לא ויתר כאז כן גם עתה, על מאבקו הציבורי לביטול מכס הבשר וסילוקם
של האחראים לו. עם זאת, אין להתעלם מן התמורות האידיאולוגיות והז'ואנריות
שנתרחשו לאחר מכן ביצירה חדשה זו, על גרסאותיה השונות ועל צביונה במעבר
מלשון אל לשון, מידיש לעברית, לעומת הצמידות ההדוקה של מנדלי למציאות
המקומית כפשוטה ומסירת מהלך השיחות של יידיש מדוברת לגווייה וסממניה
המתנהלות בין הדמויות הפועלות במחזה. מעיקרו נקט עתה ביצירתו החדשה
נוסח של שיחות הזייתיות המתמשכות לכאורה בסיטיו הליליים של ישראליק עם
הדמויות הדמונולוגיות, והשטן בראשן. עם זאת לא שינה כאז גם עתה את
שלילתו המוחלטת של סדרי הטאָקסע - מכס הבשר - שיש להעבירם מן העולם.
אף עתה, עם פרסום יצירתו האליגורית די קליאַטשע, עדיין דבק מנדלי
במוסכמה החוזרת ונשנית לגווייה ביצירותיו של מעמדו כמוציא לאור ומביא
לבית הדפוס המסתפק במעשה עריכה והתקנה בלבד. אף עתה טיפל בעריכת
כתבים של מחבר אחר - כביכול - זאת הפעם לא של מחבר אלמוני לחלוטין
כבדוגמת די טאָקסע, אלא בכתב-היד של ישראליק המשוגע, צעיר שנתבלבלה
עליו דעתו מרוב תלאתיו בדרכו להשתלמות במוסדות המדינה, החושף עתה
בכתביו הללו את חוויותיו והזיותיו.

מנדלי, בעל המוניטין כמו"ל וכעורך, מתבקש אפוא גם עתה, לפי מוסכמה זו, על ידי ידידיו של אותו ישראליק, להכניס סדר בכתביו, תוך הבטחתם כי גם יבוא על שכרו ההגון תמורת טרחתו. אכן נענה ברצון לפנייתם הנרגשת אליו. אף כאן גם ישתף את קהל הקוראים במעשה ההתקנה, תוך ציון לפנייהם של שמות הפרקים שהעניק לטקסט בדיוני זה.

למרות ההפרש הז'אנרי המובהק בין המחזה הריאליסטי ההיולי די טאקסע לבין מערכת החזיונות האליגוריים של די קליאטשע – סוסתי, ניכר כי מנדלי עדיין מוסיף גם עתה להדגיש ולהטעים את דבר קיומו של הקשר המהותי בין שתי היצירות הללו. כאו כן עתה, הוא מקווה כי הקורא יזהה בה כהרגלו שמות של עסקני הבשר וטובי העיר ואף יעלה גם את שמותיהם. הוא עדיין מפליג אף עתה בלגלוג לתגובותיו מלפני ארבע שנים, עם פרסום הטאקסע, המחזה שלו, גם במרקם החזוני האליגורי, כשהוא מציין: "יודע אני, כי אגב קריאה לא יוכלו רבים מכס להבליג, כל אחד לפי מדרגתו, ולנסות לנחש את זהותן של הדמויות המסוימות של בעלי הטובות ומנהיגינו שמדובר בהם". להלן הוא אף מביא כמה משמותיהם (מנדלי, די קליאטשע 1873, עמ' 104–105).

אמנם העניק עתה מנדלי ליצירתו זו צביון אליגורי מובהק, שבה מצויות גם חוליות ביניים בודדות ריאליסטיות ומבחינה תימאטית ואידיאולוגית חלו בה תמורות משמעותיות. עם זאת עתה אף החריף בצורה נוקבת ובוטה את הצגת המוסד של מכס הבשר כמעשה האשמדאי ומשרתיו, שהוא פרי אמצאתו ההולמת את מהותו ההרסנית. שכן אותם סדרי מכס הבשר שלא יבטלו, טוען האשמדאי בגילוי לב, הם לא רק פרי אמצאתו זו ההולמת את מגמתו העוינת והמחטיאה כלפי עם ישראל, אלא גם משמשים כקרקע גידול וקיום לסוכניו הנאמנים המקיימים את מעשי ההרס והשחיתות אשר נועדו להטריד ולהציק להמוני בית ישראל ולטפח את כנופיית סוכניו ושלוחיו הנאמנים, הלא הן חברות הממונים על מוסד זה, המתמיד בקיומו ההרסני (די קליאטשע, עמ' 104–105).

דבריו הלגלגניים והבוטים הללו של האשמדאי נתקיימו מעיקרם אף בגרסה העברית המורחבת שהופיעה בשנת 1909, וזאת בתקופה שחלו בעבר ברוסיה שינויים מפליגים בקיום מכס הבשר ליהודים – ופג עתה לחלוטין תוקפם האקטואלי שהנחה את מנדלי בשנים 1869–1873 (סוסתי, כל כתבי, עמ' שמו–שמו).

ד

ברשימת הדמויות הפועלות במחזה די טאקסע, המגיעות לעשרים במספרן, פרט לדמויות רבות שהן אלמוניות ללא שם, המופיעות אף הן במרקם העלילה, כולל גם שמו של אחד מתושבי העיר, והוא ר' איזיק זאאיקע, כלומר איזיק המגמגם, מום שהוא אכן ממחיש בעליל בפני בני שיחו באורח דיבורו הנסער והנפעם בגרסת המחבר בטקסט המחזה שלפנינו. ברשימתם של כינויי הלואי לשמות הללו אשר למעמדם או עיסוקם הוא מוגדר על ידי המחבר כ'קרבן בשל יושרו' (א קרבן פאר זיין ערלעכקייט).

למעשה מופיע לפנינו אותו זאָאיקע בגוף המחזה במישרין רק במערכה האחרונה, והיא החמישית. אך דמותו ומעשיו הופכים לסמל מייצג של המאבק נגד סדרי הטאָקסע המעוותים – הוא מכס הבשר בעיר גלופסק והעסקנים המעורבים בו בעיר גלופסק – הלא היא ברדיצ'ב. מאבקו העיקש והעגום של אותו זאָאיקע לשם תקנת המצב למען דלת העם מעניק מתח דרמטי למחזה כולו, שבו מנרלי המחבר נוטה מעיקרו לאפיון דמויותיו במתכונת רטורית המדובבת אותן בעיקר באספקלריה סאטירית ואירונית נוקבת.

להלן נסקור את הופעתה של דמות זו כפי שהיא מצטיירת במערכה האחרונה שלפנינו, על תשע תמונותיה (די טאָקסע, עמ' 63–88).

תמונה א' (עמ' 63–64) מתקיימת בבית השוחט, על ההווי השגור האופייני לו מבחינת הפונים אליו. באווירה זו מופיע גם זאָאיקע ומבקש בלשונו המגומגמת מן השוחט לשחוט למענו את התרנגול ההולנדי (אָ גאַלאַנסקי האָן) שבידו ואילו השוחט מסרב לכך בתוקף תוך הבעת החשש לכשרותו. אכן זאָאיקע חוזר בלעומת שבא. ואילו הנשים הפוקדות את בית השוחט מצטרפות אף הן לסירובו זה ומלוות את בעל התרנגול המאוכזב בכינוי גנאי.

תמונה ב' (עמ' 65–66) של מערכה זו מתרחשת בבית המדרש בשעת תפילת שחרית. זאָאיקע נפגש כאן עם הדיין אשר כבר הביע בפניו בשעתו את דעתו המסויגת אשר לכשרותו של אותו תרנגול. זאָאיקע מציג עתה לפני הדיין המתחמק ממתן תשובה ברורה את כתב הכשרות שהביא מטעם רבני העיר למברג שאליה נסע במיוחד לשם כך. הדיין הנבוך והמהסס מנסה להתחמק מן ההכרעה בנידון זה ומבטיח לו לאיזיק זאָאיקע מתן תשובה עוד במשך אותו יום.

בתמונה ג' של מערכה זו עולה לפנינו מפגש של חברת עושי דברם של אנשי הטאָקסע אשר לפניהם מתייצב הדיין התלוי בחסדיהם ושואל כיצד לנהוג באותו זאָאיקע, המדריך את מנוחתו, בדבר כשרותו של התרנגול שברשותו. אחד מבני החבורה מייעץ לו לדיין להסכים לכאורה לשחוט את התרנגול בקשתו, אך ללא התחייבות מפורשת לאשר ברבים את דבר כשרותו ולרמוז בסתר על הספקות הכרוכות בדבר כשרותו, כדי להכשילו בכך.

בתמונה ד' (עמ' 70–72) של מערכה זו לפנינו שלב נוסף באותו ויכוח עיקש על כשרות התרנגול, שכן הדבר הוא למורת רוחם של בעלי הטאָקסע הרואים בכך משום תחרות ופגיעה ברווחיהם מן המס המוטל על קניית בשר בקר. הם מחליטים אפוא לפגוע בזאָאיקע המדריך את מנוחתם מבחינה עקרונית בתביעתו הטורדנית. לשם כך הם משיגים שטר־חוב החתום בידי זאָאיקע ללא ציון הסכום, שנשאר ברשות הנושה שלו, אף על פי שכבר נפרע מזמן על ידי החותם. הם תובעים עתה ממנו סכום חדש ללא צידוק כלשהו. זאָאיקע, שאינו מסוגל לעמוד בתביעה חדשה זו, מתגלגל לבית הסוהר לפי דרישת נושיו, וזאת כנקמה על מאבקו העיקש בבעלי הטאָקסע ותקיפי העיר ועל תזכיריו שהגיש לרשויות העיר והמדינה בגנותם.

על מעצרו של זאָאיקע נודע לנו עתה מפי אשתו טויבע לאה הנסערת, המבקשת ברוב ייאושה את עזרתו של מגינם הנאמן, שלמה וועקער, איש

נאור המעורר את זאָאיקע במאבקו נגד אנשי הטאָקסע רודפי הבצע המועלים בתפקידם (עמ' 72-75); אך ידו של אותו וועקער קצרה עתה מלהושיע אם כי הוא מבין לרוחה ומצר על מצוקתה בשל מאסר בעלה ועל חוסר אונז להושיע כנדרש.

אף חבר נעוריו של שלמה וועקער, שכבר נטש בעוד מועד את גלופסק עיר מכורתו בשל האווירה המעיקה בה ועשה חיל בלימודיו, מביע לפניו עם פגישתם את חרדתו לגורלו של זאָאיקע, שאכן הקריב את עצמו לטובתם של בני דלת העם שבעיר הנתונים לחסדם של בעלי הטאָקסע רודפי הבצע. הוא תוהה על כך שעד כה אף אחד לא התייצב לימינו בסבלו הנמשך. נוכח מציאות מדכאה זו ללא מוצא, אותו פיקהולץ מעורר את חברו לעזוב אף הוא את העיר האוכלת את יושביה (תמונה 8, עמ' 85).

בתמונה ח' של המערכה האחרונה (עמ' 79-86) מופיע זאָאיקע מחדש, כשהוא מובל על ידי משמר לבית הסוהר. בדרכו הוא רואה מרחוק את ידידו הנאמן שלמה וועקער ומשווע לעזרתו, אך קצרה ידו מלהושיע כשהוא מתבונן בו מרחוק מתוך חוסר אונים. אשר לזאָאיקע הנתון תחת משמר הוא עדיין מכריז גם עתה בנחישות כי מוטב לו לשהות כלוא בבית האסורים מאשר להיות שרוי בצוותא עם אותם כריזנים משרתייהם של בעלי הטאָקסע. ואילו נערי הרחוב, אותם "וויסע חברה/ניקעס" המתבוננים אף הם בזאָאיקע בדרכו אל מאסרו המשפיל והמדכא, עושים אותו לצחוק, לועגים לו בדברי גנאי וקוראים לו 'מלשין', המוציא את דיבת הקהל היהודי רעה אף בפני הנכרים.

בתמונה ט', האחרונה במערכה זו (עמ' 86-88) שהיא בעלת צביון אפילוגי, מופיע לפנינו שלמה וועקער הנוטש את העיר ונפרד ממנה בנאום פתטי ונרגש כשהוא זונח את מאבקו למען עניי העם, מתוך חוסר אונים והיעדר תוחלת להתמיד בו. אף עתה הוא עדיין מודע לגורלו המר של זאָאיקע שנכלא בבית הסוהר. באורח סמלי נוטל עמו וועקער שקית ובה הוא צורר את דמעותיהם של מוזי הרעב הנרדפים שהיו עד כה מזילים לפניו דמעות בפקדם את ביתו כשהם משוועים לעזרתו. בכלל זה הוא מציין עתה גם את דמעותיהן של אשת זאָאיקע ובתו שפקדו אף הן את ביתו במרי שיחן על מר גורלן, והוא זונח לפי שעה את המערכה למען החלכאים והנדכאים, תוך תקווה לימים טובים יותר מאלה לעתיד לבוא.

במקביל לאותן תגובות נסערו וישירות של תושבי ברדיצ'ב לתיאורים הכלולים בדי טאָקסע, שבהם זיהו בנקל את המציאות של עירם ואת הדמויות הפועלות בה, זכתה יצירה חושפנית זו בסמוך לאחר פרסומה בדפוס לכמה תגובות בעיתונות, בשבועון בידיש קול מבשר בעריכתו של אלכסנדר צדרבוים, אשר בו כבר פרסם מנדלי בשנת 1864, בעילום שם, בכינוי אי"ש, את הרומן בעל הסממנים הפיקאָרסקיים, דאָס קליינע מענטשעלע, בשנים עשר המשכים (צדרבוים, קול מבשר, 1869).

בדבריו הביע צדרבוים את תמיהתו על כך שאף עתה עדיין מעלים מחבר זה את שמו מפני קהל קוראיו המכירים ממילא את זהותו. הלא בעוברת הודקקותו ללשון

ז'ארגון אף ביצירתו זו אין כבר עתה משום חידוש מפתיע בשבילם, "מה גם שספר זה נועד מעיקרו לעורר את תשומת לבו של העם למעללי מיטיביו המדומים המתיימרים לדאוג לרווחתו. וכי באיזה לשון אחרת יכול היה המחבר לדבר עם העם מאשר בלשון זו השגורה בפיו".

אשר לנושא עצמו, המתואר כאן על ידי צדרכובים בצורה תמציתית הרי, להערכתו, הוצגה בו בנאמנות המציאות היהודית האופיינית לכל משכנות ישראל במדינת רוסיה, כשהדברים אמורים בסדרי הציבור, ובעיקר בעסקי מכס הבשר. בדרך כלל סומך צדרכובים את ידיו על צורת התיאור של הווי זה מצד המחבר.

אכן, סבור הוא בהערכתו זו, כי בספר "תוארו בצבעים טבעיים חיי הקהילה היהודית. הוא מועיל מאוד, מכיוון שהקורא בכל קהילה יוכל לזהות בדמויותיו המוצגות לפניו את מיטיביו המדומים למיניהם. עם זאת אין הוא נוטה לחילה להחשדה גורפת של כל טובי העיר ועשיריה, שהם מוצגים בו כעושקי אחיהם וכמועלים בחובתם. אך ללא ספק, ראוי הוא הספר כי בני כל המעמדות יקראו בו, מה גם כי שווה הוא במחירו לכל נפש.

תשומת לב מועטת בלבד הקדיש צדרכובים לתיאור סממניו הספרותיים של המחזה. אין לדעתו לבוא אליו באמות מידה מעין אלה, שכן אין זה סיפור בדיוני-רומנטי אלא תיאור מעשים שהתרחשו בעליל לנגד עינינו. הוא הסתפק אפוא באמירה סתמית, כי לשונו של המחבר היא שוטפת מאוד בדרך כלל ומביעה את התוכן כהלכה, ובה גם ניב עממי וסגוני. כן התעלם צדרכובים מריבוי הרוסיציזמים אשר לשונם של כמה וכמה דוברים משופעת מהם.

תגובה נרגשת יותר מזו של צדרכובים עם קריאת המחזה של מנדלי הופיעה בקול מבשר בעילום שם כעבור חודשיים מאז פרסום דבריו הללו (קול מבשר, 7, 1862). המחבר האלמוני, ככל הנראה מתושבי העיר ברדיצ'ב, דן אף הוא בצורך הדחוף בתקנת סדרי הקהל בעיר זו, במוסד של מכס הבשר. תוך כדי תיאורו הביקורתי הנמרץ הוא מפליג לפתע להבעת רחשי לבו כלפי הספר די טאָקסע, אשר עם קריאתו בו "בוכה בי לבי". הוא מפסיק אפוא את המשך דיונו שהתחיל בו עד כה ומפליג בשבחו של מחברו אשר ירד בצורה נוקבת וברוב רגש לעומקם של דברים. לא נשאר לו לכותב האלמוני אלא לקוות שספר זה ישמש כתרופה בדוקה למחלתה של אותה קהילה המתוארת בו, ואכן תזכה לרפואה שלמה בסיועו לטובת עניי העיר.

נוכח התגובות השונות השנויות במחלוקת כלפי המחזה של מנדלי עם פרסומו לא ארכו הימים וכעבור שלושה חודשים מאז הופעתה של אותה רצנויה מעטו של צדרכובים, על שבחיה ועל סייגיה המתונים, נסתמנה תמורה מסוימת בעמדתו, אשר למידת אמינותו של תיאור המתרחש באספקלריה של המחזה די טאָקסע. מגמה מעין זו באה לידי ביטוי בחוברת המפורטת שלו, שפרסם בווארשה בשנת תר"ל-1870, ואשר קיבלה את רשיון הצנזורה כבר ב-16 בדצמבר של שנת 1869, הלא היא ידי געהיימניסע פֿון בערדיטשוב - איינע קאַראַקטער שילדערונג דער יודישען זיטטען, בהיקף של 89 עמודים ובה פרקים מפורטים המתארים את

דיא גיהיימניסע
פון
ערדימשוב

גבתי יוסף בודיעזש

אוינע קאראקטער שילדערונג דער דארטיגען יודישען
געמיינדע, אלס מוסטער דער יודישען זיממען.

פון
א. צעדערבוים
רעדאקטער דעם "המליץ" עט. קול מבשר.

ווארשא

תר"ל לפ"ק

יוסף בן אהרן
דיק האוילבאנדימין

Die Geheimnisse von Berdiczew
(Бердичевскія тайны)

W A R S C H A U

1870.

קורותיה של ברדיצ'ב ותולדות הקהילה היהודית שבה, על מעמדה של תנועת החסידות בעיר ועל מוסדות החינוך והצדקה שלה, תוך שילוב חומר סטטיסטי מפורט על החלוקה המקצועית של האוכלוסייה היהודית, והיא גם כוללת פרק מפורט, 'די פלייש פאכט', המוקדש למכס הבשר, מוסדותיו וסדרי ניהולו בברדיצ'ב. חוברת זו נתגבשה ונכתבה על ידי צדרבוים מחברה לאחר ששהה בעיר זו שבועיים, תוך כדי מסעותיו על פני משכנות ישראל ברוסיה. כדברי הודאתו לקוראי קול מבשר שבעריכתו, מיום "א בתשרי תר"ל - 4/16 בספטמבר 1869 (קול מבשר, 1869, גל' 36) החליט צדרבוים לפרסם את ממצאיו ורשמיו מביקורו בברדיצ'ב, זאת הפעם לא בהמשכים בעיתונו, כפי שהכריז בו מלכתחילה, אלא כספר כולל שיהיה מיועד לחותמים על קול מבשר, בבחינת מוסף חינם.

להלן אכן נתייחס מקרוב לפרק שבספר 'די פלייש פאכט', המוקדש לסוגיית מכס הבשר וכל הכרוך בו - בעיקר מפאת זיקתו למחזה של מנדלי - הנוקק אף הוא לאותו נושא על פי דרכו. בכלל שיחותיו שקיים עם תושבי העיר נפגש צדרבוים לא רק עם נציגי המקופחים שבהם, אלא גם עם כמה מבני שיחו ששימשו בעצמם דגם למנדלי בלבוש הבדיוני למחצה של המחזה; בכלל זה גם שוחח עם כמה מבעלי הטאקסע עצמם, שהזמינוהו, כעדותו, למשרדם ופתחו לפניו את ספרי החשבונות תוך כדי השתדלותם להוכיח לו בעליל, שלא זו בלבד שאינם עושקים כלל את תושבי העיר, מבני דלת העם, במכס הבשר שהטילו עליהם, כנטען על ידי מנדלי במחזה שלו; אחרי ככלות הכול, קבלו לפניו, הם בחזקת מפסידים ורווחיהם מן המס מועטים לעומת ההוצאות הכרוכות בדבר.

נוכח טענות כגון אלה וכיוצא בהן נוקט עתה צדרבוים, שלא כמנדלי במחזה שלו, במידת המתניות של מפרש ומתווך בין הצדדים. אמנם אין הוא גורס את דבר ביטולו המוחלט של מכס הבשר, כמשתמע בבירור מתוך המחזה, אלא מציע הנהגת שיפורים נדרשים המתבקשים פה ושם בתיפקודו ובמימושו. תוך כדי כך הוא גם מצביע בפרוטרוט על כמה גורמים חיצוניים המשפיעים אף הם על מחירי הבשר, כגון חידושי התחבורה ברכבת המחברת את העיר ברדיצ'ב לשכנותיה ותנאי האספקה של בשר לשתי אוכלוסיות שונות, של יהודים ונוצרים, על סייגיהם השונים. כן מבטיח צדרבוים בדיונו זה לנהוג גם להבא ללא משוא פנים כלפי צד מן הצדדים ולפרסם בעיתונו, שבידיש ושבעברית, את טיעוניהם בנידון זה; שכן אין הוא כלל בא ליטול לעצמו תפקיד ללמד סגוריה על בעלי הטאקסע ולהגן על טובת ההנאה שלהם, אלא מתכוון לבדוק דברים כהווייתם לטובת הציבור.

מכלל הדמויות שהועלו במחזה בצורה בוטה ונוקבת נזקק צדרבוים בספרו לבדיקת הזיקה בין בדיון למציאות בדמותו של ר' אייזיק זאאיקע המגמגם בדיבורו, במרקם המחזה. איש זה הסתכסך עם בעלי הטאקסע בענייני הכשרתן של תרנגולות עתירות בשר המיובאות מחוץ למדינה, והמתחרות במחירן הזול במוכסי הבשר. שני הצדדים בוויכוח זה לא היו כלל בררנים באמצעים שנקטו במאבקם העיקש, ועירבו בוויכוחם זה את השלטונות. זאאיקע חלה והתרושש

תוך כדי מאבקו זה ואף הגיע למאסר בבית הסוהר בשל מזימותיהם של חוכרי המכס הנקמנים. הוויה מסוכסכת זו מתקיימת לא רק במציאות אלא משתקפת גם מתוך עיצובו הדרמטי מיסודו של מנדלי במערכה האחרונה, החמישית, במחזה שלו.

בכלל ניסיונותיו של צדרבוים בימי שהותו בברדיצ'ב לשם בדיקת פשר דבר מקרוב, בעקבות ביקורתו של מנדלי במחזה שלו, שהסעירה את הרוחות, הוא גם נתן רעתו להתחקות עתה אחר פרשת מאבקו העיקש של ר' אייזיק זאאיקע, שניהל נגד בעלי מכס הבשר, אשר מנדלי הקדיש לו מקום מרכזי במערכה החמישית, האחרונה, של יצירתו, תוך רחשי אהדה למר גורלו.

לשם ליבון פרשה עגומה זו צדרבוים גם נפגש עם אשתו של הקרבן לנקמתם ולמזימותיהם של אותם עסקנים, אשר גוללה לפניו ברוב רגש את מר גורלם נוכח הרדיפות והסבל, שהתנסו בהם בשל כך. צדרבוים המאזין לה אף מציין באותו מעמד: "כואב הלב לשמוע על סבלם של האיש ובני משפחתו" בשל רדיפותיהם ומזימותיהם שנקטו כלפיו. הוא מתאר בפרוטרוט בדיווחו זה (די גיהיימניסע פֿון בערדיטשוב, עמ' 69-79, וכן בנספח למאמר זה, עמ' 24) כיצד נקמו ביריבם זה, אשר התמיד בהגשת תלונותיו אף לשלטונות המדינה. על ידי מזימותיהם אף גרמו למאסרו בשל חוב כספי מדומה. מלכתחילה אמנם גם צדרבוים קובע, לאור תיאורו של המתרחש שקלט אגב שיחותיו עם בני העיר - מתוך אהדה לאותו זאאיקע - "שאפילו אם אמנם בעלי מכס הבשר יוכיחו את יושרם לא יימחה הכתם מטובי העיר ועשיריה, אשר השלימו בשתיקתם עם קיפוחו המשווע של האיש תוך אדישות לסבלו ולא מחו" (עמ' 72).

עם זאת צדרבוים גם נאחז בשמועות שקלט תוך כדי שיחותיו, שלפיהן אותו ריב עיקש שניהל האיש בבחינת קרבן מעונה נגד קיפוחו השרירותי של הציבור, נבע גם מתוך מניעים אישיים סמויים של תביעת טובת הנאה אישית במוסדות הקהילה אשר נמנעה ממנו. שלא כמנדלי במחזה שלו מפליג צדרבוים לבסוף אף לדברי כיבושין כלפי אותו אייזיק זאאיקע, אשר התיימר להופיע כקדוש מעונה והפקיר במאבקו את גורל משפחתו הסובלת בשל כך. ולא עוד אלא תוך כדי מאבקו זה דיבר גם סרה במוסדות היהודים בלי שנתבקש כלל על כך על ידי אותו ציבור שהתיימר לתבוע את עלבונו.

הדרכים בין הברדיון הדרמטי של מנדלי במחזה שלו, תוך גילוי אהדתו כלפי דמות זו של זאאיקע, ועמדתו הפסקנית השוללת את קיומו של מכס הבשר, לבין עמדתו הזוהירה והשקולה של צדרבוים המשתדל לצאת ידי חובת כל הצדדים המעורבים במחלוקת נסערת זו, מתפלגות אפוא תוך כדי הקבלת התיאורים של שני החיבורים הללו, אך מתוכה מתגלה לפנינו הפער המהותי הקיים מאז ומתמיד ביצירתו בין מציאות לבדיון בזיקתן הדרסטית.